EDWARD HALIŻAK ▶▶

Uniwersytet Warszawski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9123-132X>**JAKUB ZAJĄCZKOWSKI** ▶▶

Uniwersytet Warszawski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1459-3850>

Studia regionalne w nauce o stosunkach międzynarodowych do 1989 roku

Regional studies within the discipline of international relations to 1989

Abstract

The aim of the article is to analyse the genesis and evolution of regional studies from the interwar period to the end of the Cold War. It is based on the research assumption that regional studies throughout this period developed in close association with the study of international relations, reaching the status of a sub-discipline of international relations. Regional studies are a sub-discipline of studies of international relations because their subject matter is international relations in a given region (regional system), which, according to the adopted systematics of the discipline's research area, is an intermediate level of analysis between the state and the global system.

Therefore, it is natural to ask what premises and assumptions were the basis for the interdependent development of research on regionalism and international relations, which led to the formation of regional studies as a sub-discipline of international relations? Trying to answer this research question, the following hypothesis can be formulated: regional studies as a sub-discipline of international relations was created through the efforts of international relations researchers to find an optimal level of research and

theorizing that could combine the perspective of the state and its foreign policy with the perspective of the entire international system. It was also a manifestation of the desire to deepen research understood as the formulation of fully verifiable theories based on more available empirical data at the regional subsystem level.

Keywords: region, regional studies, discipline of international relations, subsystem analysis

Регионоведение в науке о международных отношениях

Аннотация

Цель статьи – представить истоки и эволюцию «региональных исследований» от межвоенного периода до конца холодной войны. Статья построена на исследовательском предположении, что регионоведение на протяжении анализируемого периода развивалось в тесной связи с исследованиями международных отношений, достигнув статуса субдисциплины науки о международных отношениях. Регионоведение является субдисциплиной науки о международных отношениях, поскольку занимается международными отношениями в данном регионе (региональной системе), что, согласно принятой систематике области исследования дисциплины, является промежуточным уровнем анализа между государством и глобальной системой.

Таким образом, вполне естественным кажется вопрос о том, какие предпосылки и предположения были основой для взаимозависимого развития исследований регионализма и международных отношений, которое привело к формированию регионоведения как субдисциплины науки о международных отношениях? Пытаясь ответить на этот вопрос, можно сформулировать следующую гипотезу: регионоведение как субдисциплина науки о международных отношениях было создано в результате стремлений исследователей международных отношений, направленных на поиск оптимального уровня исследований и теоретизирования, сочетающих точку зрения государства и его внешнюю политику, и перспективу всей международной системы. Это также было проявлением желания углубить исследования, подразумеваемые как формулировка полностью проверяемых теорий, основанных на более доступных эмпирических данных на уровне региональной подсистемы.

Ключевые слова: регион, регионоведение, наука о международных отношениях, подсистемный анализ

Wstęp

Powstanie i rozwój studiów regionalnych ma związek z pojawieniem się regionalizmu jako tendencji rozwojowej w stosunkach międzynarodowych, która została zapoczątkowana w okresie międzywojennym. U jej podstaw leży postanowienia Paktu Ligi Narodów, uznające organizacje regionalne za użyteczny instrument zapewnienia bezpieczeństwa w danym regionie. Po drugiej wojnie światowej procesy regionalizmu rozwijały się w sferze politycznej i bezpieczeństwa, a także w sferze ekonomicznej (regionalna integracja gospodarcza). Przejawiały się one nie tylko na kontynencie europejskim, ale również w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej. Badania tej tendencji rozwojowej doprowadziły do uformowania się studiów regionalnych, których przedmiot badań identyfikujemy za pomocą systemu kategorii i pojęć, takich jak: regionalizm, region, system regionalny, regionalizacja, regionalność, integracja regionalna, wspólnota regionalna, bezpieczeństwo regionalne, regionalne instytucje (Haliżak, 1982; 2004). O specyfice tych studiów przesądzają także teorie regionalizmu, wywodzące się z teorii stosunków międzynarodowych.

W literaturze przedmiotu pojęcie studiów regionalnych jest zamiennie stosowane z *area studies*, które pojawiło się w obiegu naukowym w Stanów Zjednoczonych Ameryki w latach 40. XX wieku. Oznaczało ono badanie obszarów i problemów międzynarodowych, zagranicznych: badanie komunizmu (*Soviet studies*), badanie Japonii (*Japanese studies*), badanie Europy Środkowej i Wschodniej (*Slavic studies*). Specyfika „*area studies*” polegała na badaniu tego co inne (ang. *others*) z punktu widzenia USA jako mocarstwa. Vicente Rafael (1999) twierdzi, iż ich istotą było skupienie się na zjawiskach i cechach inności (ang. *otherness*) kultur, państw i społeczeństw. W USA traktowano je wręcz jako dyscyplinę nauk społecznych.

Badacze stosunków międzynarodowych od samego początku lokowali *area studies* w nauce o stosunkach międzynarodowych. Hans Morgenthau (1953, s. 647), jeden z założycieli dyscypliny nauka o stosunkach międzynarodowych, już w 1952 roku jako pierwszy sformułował opinię, że: „biorąc pod uwagę kryteria historyczne i analityczne *area studies* są nieodzowną częścią obszaru wiedzy, który określamy mianem stosunki międzynarodowe”. Wtórował mu francuski badacz stosunków międzynarodowych i socjolog Jean Duroselle (1952, s. 637), pisząc co następuje: „pozostaje poza wszelkimi

wątpliwościami to, że *area studies* są ściśle określoną dziedziną stosunków międzynarodowych”.

W związku z powyższym jako naturalne nasuwa się pytanie w oparciu o jakie przesłanki i założenia dokonywał się współzależny rozwój badań regionalizmu i stosunków międzynarodowych, który doprowadził do ukształtowania się studiów regionalnych jako subdyscypliny nauk o stosunkach międzynarodowych?

Próbując udzielić odpowiedzi na tak postawione pytanie badawcze, możemy sformułować hipotezę w następującym brzmieniu: studia regionalne jako subdyscyplina nauki o stosunkach międzynarodowych powstała w wyniku dążeń badaczy stosunków międzynarodowych, polegających na znalezieniu optymalnego poziomu badań i teoretyzowania łączącego perspektywę państwa i jego polityki zagranicznej oraz perspektywę całego systemu międzynarodowego. Było to także przejawem dążenia do pogłębienia badań rozumianych jako formułowanie dających się w pełni weryfikować teorii w oparciu o bardziej dostępne dane empiryczne poziomu regionalnego subsystemu.

Procesowi wyodrębniania obszaru badawczego towarzyszyło jednocześnie odwoływanie się do teoretycznego dorobku nauki o stosunkach międzynarodowych. Dzięki temu ukształtowała się tożsamość studiów regionalnych, rozumiana jako procedury definiowania przedmiotu badania, posługiwanie się specyficzną siatką pojęciową oraz teoriami regionalizmu, wśród których najważniejszą rolę odgrywa analiza subsystemowa i teorie integracji regionalnej. Takie ich usytuowanie sprawia, że możemy je ujmować z perspektywy państwa oraz z perspektywy systemu międzynarodowego.

Przyjęte założenia i cele badawcze zostaną zrealizowane poprzez zastosowanie metod jakościowych, to jest analizy dyskursu oraz kwerendy piśmiennictwa na temat regionalizmu, obejmujących okres od międzywojnia do zakończenia zimnej wojny oraz zrekonstruowanie najważniejszych elementów dyskursu naukowego na ten temat.

Mając na uwadze te ustalenia, w artykule zostaną rozważone następujące kwestie: przedmiot studiów regionalnych i charakterystyka ich obszaru badawczego, geneza studiów regionalnych w okresie międzywojennym i ich rozwój w okresie zimnej wojny, teorie studiów regionalnych, w tym analiza subsystemowa, porównanie studiów regionalnych i *area studies* oraz rozwój studiów regionalnych w Polsce.

Przedmiot studiów regionalnych

Przedmiotem studiów regionalnych jest regionalizm jako tendencja rozwojowa w stosunkach międzynarodowych. Wyraża się ona w umiędzynarodowieniu i internacjonalizacji sąsiadujących w danym regionie społeczeństw i państw (Haliżak, 1982).

Geneza regionalizmu wiąże się z rosnącymi pod względem ilościowym i jakościowym potrzebami i interesami państw, co we współczesnych stosunkach międzynarodowych można realizować w warunkach nowych, coraz bardziej efektywnych form współpracy międzynarodowej. Państwa są bowiem głównymi podmiotami tego zjawiska, w tym sensie, że przez swoją zewnętrzną aktywność inicjują i kształtują ten proces. Podstawą tej aktywności jest dążenie do maksymalnego zaspokojenia swych potrzeb i interesów, związanych z szeroko pojętym rozwojem, bezpieczeństwem, suwerennością, rolą międzynarodową i prestiżem. Znajduje to wyraz w podejmowaniu działań na rzecz rozszerzania, pod względem geograficznym i przedmiotowym, współpracy międzynarodowej.

Rozwój regionalizmu jest wyrazem przekonania, że państwo nie jest w stanie zaspokoić zarówno samodzielnie swych potrzeb i interesów, jak i również przez współpracę w wymiarze globalnym ze względu na zbyt duże zróżnicowanie. W tym sensie regionalizm jako antyteza autarkii i globalizmu stanowi pośrednie ogniwo w systemie współpracy międzynarodowej. Stąd regionalizm można określić jako wszelkiego rodzaju formy współpracy międzynarodowej w postaci różnych sojuszów i związków integracyjnych państw położonych blisko geograficznie. Podstawą takiej współpracy są wspólne interesy państw, wynikające z bliskiego sąsiedztwa, podobieństwa ustrojów społeczno-politycznych, zbliżonego poziomu rozwoju gospodarek i ich komplementarności oraz innych wspólnych cech, takich jak: język, kultura, tradycje historyczne, religia (Haliżak, 2004).

Mając na uwadze te empiryczne fakty, możemy przyjąć, że „regionalizm” zasługuje na miano centralnej kategorii analitycznej studiów regionalnych, obok takich pokrewnych pojęć jak: region, subsystem regionalny, regionalizacja, regionalność, instytucje regionalne. Wszystkie one określają obszar badawczy studiów regionalnych jako subdyscypliny nauki o stosunkach międzynarodowych.

W siatce pojęciowej studiów regionalnych ważne jest określenie pojęcia regionu międzynarodowego, którego treści znaczeniowe są odmienne od regionów wewnątrz krajowych.

Region był, stosując terminologię Kennetha Waltza i Davida J. Singera (1959; 1961), rozumiany jako nowy poziom analizy między poziomem państwowym i systemem międzynarodowym. Posiadał, podobnie jak system międzynarodowy, swoją strukturę (Louis Cantori i Steven Spiegel wyróżniają centrum i peryferie oraz czynnik intruzyjny, czyli mocarstwa zewnętrzne), miał swoje organizacje międzynarodowe i dzielił się na dalsze subregiony (Cantori, Spiegel, 1970). Relacje między regionami a podstawowym systemem międzynarodowym określane były jako model żyrandola (Schweller, 1999). Były one podporządkowane systemowi międzynarodowemu, czego wyrazem była możliwość interwencji przez mocarstwa globalne w poszczególnych regionach.

Regiony wyróżnione były w latach 60. i 70. XX w. głównie w oparciu o kryterium geograficzne i kartograficzne oraz czynniki polityczne. Michael Haas (1970) zaproponował, aby wyodrębnić system regionalny w oparciu o trzy kryteria: geograficzną przestrzeń, uczestników oraz polityczne interakcje między nimi. Bruce Russett (1968) za najważniejszy czynnik konstytuujący region uznał ekonomiczną współzależność w połączeniu z podobieństwem politycznych postaw i zachowań, a także społeczną i kulturową homogeniczność oraz geograficzną bliskością. Klasycy badań nad regionalizmem, L. Cantori i S. Spiegel (1970), uznawali za ważne takie kryteria, jak: wspólne więzi (etniczne, językowe, kulturowe i społeczne) oraz poczucie wspólnej tożsamości, dającej się zidentyfikować na tle porównawczym z innymi regionami i państwami

Studia regionalne w okresie międzywojennym

Geneza studiów regionalnych i nauki o stosunkach międzynarodowych jest ściśle powiązana i sięga 1919 roku. Przesądziła o tym praktyka związana z przyjęciem w Pakcie Ligi Narodów artykułu 21, w którym zapisano, że porozumienia regionalne są ważnym środkiem zapewnienia bezpieczeństwa międzynarodowego. Oto jego treść: „Zobowiązania międzynarodowe, takie jak traktaty arbitrażowe i porozumienia regionalne, jak Doktryna Monroe,

zapewniają utrzymanie pokoju, nie są sprzeczne z postanowieniami niniejszego paktu” (Równy, 1982).

W okresie międzywojennym podjęto szereg działań na rzecz tworzenia organizacji regionalnych w sferze bezpieczeństwa i współpracy politycznej, przede wszystkim w Europie. Tak na przykład w 1925 roku państwa europejskie zawarły układ w Locarno, uważany za porozumienie regionalne potwierdzające *status quo* w Europie. Problem regionalizmu w okresie międzywojennym został przedstawiony wyczerpująco w jednej z prac profesora Remigiusza Bierzanka (1977).

Praktycznym działaniom na rzecz wdrażania idei regionalnych towarzyszył dyskurs naukowy o istocie regionalizmu, a wiodącym w nim wątkiem była kwestia bezpieczeństwa regionalnego, określanego także mianem bezpieczeństwa zbiorowego. Głównym forum, na którym dyskutowano ten problem, była Konferencja Wyższych Studiów Międzynarodowych – ISC. Po zakończeniu dorocznej konferencji tej instytucji w Londynie w 1935 roku przyjęto raport, w którym zawarto teoretyczne podstawy bezpieczeństwa zbiorowego: *Collective Security. A Record of the Seventh and Eight International Studies Conference*. W konferencji tej uczestniczyli wybitni badacze z Polski, jak: Antoni Deryng, Kazimierz Grzybowski, Ludwik Erlich, Wacław Komarnicki, Julian Makowski i Stanisław Nahlik, którzy przedstawili referaty na temat pojmowania bezpieczeństwa i rozbrojenia (Haliżak, 2019).

W toczącej się wtedy debacie o regionalizmie prym wiedli przedstawiciele prawa międzynarodowego. W jednej z publikacji Akademii Prawa Międzynarodowego z 1930 roku sformułowano aktualny do dziś pogląd, że „rozwój współpracy regionalnej prowadzi do rozwoju świadomości wspólnych interesów regionalnych i przyczynia się w ten sposób do osłabienia tendencji nacjonalistycznych, a w konsekwencji – przyzwyczajają narody i rządy do myślenia kategoriami szerszymi niż narodowe i do respektowania wartości innych niż narodowe” (Haliżak, 2019; Bierzaneek, 1977). Do tak sformułowanej idei współpracy regionalnej nawiązywał ruch paneuropejski, który wysuwał postulat zjednoczenia Europy, a którego intelektualnym przywódcą był austriacki pisarz Richard Coudenhove-Kalergi, uznawany za pioniera integracji europejskiej.

W 1939 roku na nowy wymiar terminu region zwrócili uwagę amerykańscy geografowie, podkreślając, że obok uwarunkowań kartograficznych

należy brać pod uwagę element świadomościowy (Barnes, Farish, 2006). Richard Hartshorne (1939) w książce *Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past* przedstawił nowe założenia metodologiczne w dziedzinie geografii, zwracając uwagę na konieczność dbania o wymiar ontologiczny i epistemologiczny w badaniach. Zaznaczał, że geografia jest nauką, która dostarcza obiektywnej i zorganizowanej wiedzy. Jednocześnie badania powinny odnosić się do poszczególnych regionów świata, pozwala to bowiem na przedstawienie ich specyfiki. Region traktowany był przez amerykańskiego badacza jako konstrukcja, która „powstaje w naszych myślach”.

Do koncepcji regionów pośrednio odwoływali się także przedstawiciele niemieckiej szkoły geopolityki, zwłaszcza w latach 20. i 30. XX w. (koncepcja pan-regionów Karla Haushofera) (Klein, 1993). Francuska badaczka Karoline Postel-Vinay (2007) podkreśla jednak, że dopiero zmiany geopolityczne po I i II wojnie światowej oraz upadek imperiów europejskich umożliwiły rozpoczęcie debaty metodologicznej nad pojęciem regionu w naukach społecznych. Zwraca ona uwagę na znaczącą różnicę między postrzeganiem i definiowaniem regionu w Europie i w innych częściach świata. Geneza idei regionu Europy była związana z percepcją tego regionu jako cywilizacji, regionu, który konstytuuje porządek międzynarodowy. Termin „region” na obszarach pozaeuropejskich związany zaś był z próbą kontestacji narzuconego przez mocarstwa zewnętrzne porządku oraz wyrazem podkreślania aspiracji narodowowyzwoleńczych.

Rozwój studiów regionalnych w okresie zimnej wojny

Pomimo niepowodzenia Ligi Narodów i wybuchu drugiej wojny światowej w koncepcji nowej organizacji uniwersalnej ONZ powrócono do idei regionalizmu. Znalazło to swój wyraz w zapisach Karty Narodów Zjednoczonych, gdzie rolę porozumień regionalnych w zapewnieniu międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa ujęto w rozdziale VIII (art. 52–54) Karty Narodów Zjednoczonych.

Po drugiej wojnie światowej impulsem dla rozwoju studiów regionalnych było utworzenie z dniem 1 stycznia 1948 roku Układu Ogólnego w sprawie Ceł i Handlu (ang. General Agreement on Tariffs and Trade – GATT). W art.

XXV tej umowy określono kryteria tworzenia regionalnych stref wolnego handlu i unii celnych, co przyczyniło się do rozwoju gospodarczej integracji regionalnej w świecie. Pionierami w tej dziedzinie było sześć państw Europy Zachodniej, które podpisały w 1951 roku traktat paryski ustanawiający Europejską Wspólnotę Węgla i Stali (traktat wszedł w życie w 1952 roku) jako ograniczoną do dwóch branż (przemysł stalowy i węglowy) strefę wolnego handlu. W 1958 roku na podstawie Traktatu Rzymskiego (podpisanego w 1957 roku) została zaś utworzona Europejska Wspólnota Gospodarcza, w ramach której powstała w 1968 roku unia celna.

Rozwój regionalnej integracji w Europie Zachodniej po 1957 roku był następny, bardzo istotnym katalizatorem rozwoju studiów regionalnych. Przejawiło się to w nowych teoretycznych conceptualizacjach procesu regionalizacji i regionalizmu, które do chwili obecnej są fundamentem studiów regionalnych. Były to:

1. Komunikacyjna teoria integracji politycznej Karla Deutscha (1957), którą można uznać za pionierską w objaśnianiu współpracy państw Zachodu, ponieważ kluczową rolę w tym procesie przypisano wspólnocie doświadczeń historycznych i podobieństwa wartości kulturowych, które ułatwiają komunikowanie i interakcje, tworząc przesłanki dla integracji regionalnej.
2. Teoria regionalnej ekonomicznej integracji Bela Balassy (1962), sformułowana na podstawie doświadczenia funkcjonowania EWG, w której wyszczególniono następujące kryteria powstania unii ekonomicznej jako ostatecznego celu integracji: strefa wolnego handlu, unia celna, swoboda przepływu siły roboczej i kapitału, polityka fiskalna, polityka antycykliczna, polityka monetarna.
3. Teoria federalizmu, która formułowała warunki utworzenia unii politycznej. Na kanwie dyskusji na ten temat amerykański badacz Stanley Hoffmann (1966) zadał ważne do dziś pytanie o przyszłość państwa narodowego w procesie integracji regionalnej w Europie Zachodniej.
4. Teoria neofunkcjonalizmu, autorstwa amerykańskiego badacza Ernsta Haasa (1958), której podstawy zostały zaprezentowane w jego pionierskiej monografii o integracji zachodnioeuropejskiej z 1958 roku. Była ona także rozwijana przez innych badaczy, jak na przykład Josepha Nye (1970). Nazwa własna tej teorii to efekt adaptacji założeń teorii

funkcjonalnej Davida Mitrany do warunków współpracy regionalnej. Neofunkcjonalizm jest teorią kompleksową, ponieważ opiera się na założeniu współzależności między ekonomicznym i politycznym wymiarem integracji regionalnej. Logika neofunkcjonalnego modelu opiera się na efekcie określanym mianem „spill over”, czyli pogłębiania integracji politycznej w miarę postępu integracji ekonomicznej, czego zewnętrznym przejawem ma być wzrost kompetencji organów ponadnarodowych (Schmitter, 1969). W rozwoju tej teorii interesujące jest to, że jej twórca Haas (1975; 1976) w dekadzie lat 70. poddał ją krytyce, ponieważ jej założenia nie zostały empirycznie potwierdzone przez rozwój EWG. Pomimo krytyki neofunkcjonalny model jest nadal uznawany jako użyteczne narzędzie analizy regionalnej (Dedeoglu, 2017).

Innowacja studiów regionalnych – analiza subsystemowa

Rozwój analizy subsystemowej należy rozpatrywać w kontekście rozwoju badań nad regionalizmem i procesami regionalizacji w latach 50. i 60. XX w. Był on przede wszystkim związany z krytyką podejścia systemowego. Podkreślano, że rozpatrywanie zagadnień regionalizmu w kontekście rywalizacji dwublokowej (ujęcie systemowe) niesie ze sobą problemy związane z delimitacją granic danego regionu. Dodawano, że nie można procesów w danym regionie wyjaśnić jedynie biorąc pod uwagę rywalizację między dwoma supermocarstwami i ich blokami. Krytykę tę wyraził m.in. William Thompson (1973, s. 89), który w swoim artykule pt. *The Regional Subsystem: A. Conceptual Explication and a Prepositional Inventory* uznał za nieadekwatny model badania regionu, nawiązujący do podejścia systemowego, przedstawiony przez Michaela Banksa w artykule pt. *System analysis and study of regions* z 1969 roku.

Analiza subsystemowa była więc próbą wyjaśnienia działań państw w danym regionie, motywowanych regionalnymi, a nie globalnymi (systemowymi) przesłankami. Zwracał na to uwagę Thompson (1973) wskazując, że kryterium przekonania uczestników danego regionu o jego odrębności jako subsystemu wobec systemu globalnego jest ważnym kryterium jego identyfikacji. Jednocześnie autor podkreślał, że podejście subsystemowe pozwala lepiej zrozumieć złożoność stosunków międzynarodowych. Nie

każda bowiem zmiana na poziomie regionalnym jest wyłącznie funkcją strukturalnych działań mocarstw na poziomie globalnym.

Rozwojowi analizy subsystemowej sprzyjały procesy polityczne, takie jak dekolonizacja i powstanie nowych państw w Afryce, Azji i Ameryce Łacińskiej. Badacze, podejmujący problematykę współpracy regionalnej nowo powstałych państw na obszarach pozaeuropejskich, zwracali uwagę na nieadekwatność teorii i koncepcji regionalnych powstałych na gruncie doświadczeń europejskich czy nawiązujących do podejścia systemowego. Podkreślano, że podejście systemowe jest zbyt szerokie i homogeniczne, nie uwzględnia różnorodności regionalnej. Analiza zaś subsystemowa umożliwia zrozumienie przesłanek działania, mechanizmów i procesów związanych z tzw. regionalizmem państw Południa, dla których najważniejszym celem była w latach 60. i 70. XX w. ochrona nowo uzyskanej niepodległości (Vayrynen, 1984; Acharya, 1992).

Pierwszą analizą subsystemową była propozycja Leonarda Bindera (1958) wyodrębnienia „subsystemu regionalnego” (ang. *subordinate regional system*) jako części systemu globalnego, przedstawiona w artykule pt. *The Middle East as subordinate international system*, zamieszczonym w czasopiśmie naukowym *World Politics*.

W 1963 roku Michael Brecher (1963) w artykule pt. *International Relations and Asian Studies: The subordinate state system of Southern Asia*, opublikowanym w czasopiśmie naukowym *World Politics*, zaproponował kryteria identyfikacji takiego subsystemu. Wskazał w nim sześć czynników, tj.:

- ograniczony do danego regionu zasięg;
- członkostwo co najmniej trzech uczestników;
- uznanie przez zewnętrznych aktorów tego subsystemu jako wspólnoty regionalnej lub jako części globalnego systemu;
- utożsamienie się aktorów z subsystemem;
- potencjał członków subsystemu regionalnego mniejszy w porównaniu do systemu globalnego;
- podporządkowanie subsystemu regionalnego oddziaływaniu systemu globalnego.

Brecher (1963, s. 218–219) wskazywał, że analiza subsystemowa umożliwia badanie wyodrębnionego systemu interakcji, czyli wewnątrzregionalnych stosunków międzynarodowych, co w sensie poznawczym przynosi większe

korzyści, niż badanie samych tylko działań aktora czy jego polityki zagranicznej.

Lata 60. i 70. XX wieku w studiach regionalnych zostały zdominowane przez badaczy odwołujących się do analizy subsystemowej. Przykładami są następujące artykuły:

- Bowman, L.W. (1968). The subordinate state system of Southern Africa. *International Studies Quarterly*, Vol. 12;
- Zartman, I. (1967). Africa as a subordinate state system in International Relations. *International Organization*, Vol. 21;
- Thompson, W.R. (1970). Arab Sub-system and feudal pattern of interactions: 1965. *Journal of Peace Research*;
- Cantori, L.J., Spiegel, S.L. (1970). The International relations of regions. *Polity*, Vol. 2;
- Cantori, L.J., Spiegel, S.L. (1969). International regions: a comparative approach to five subordinate systems. *International Studies Quarterly*, Vol. 13;
- Helmann, D.C. (1969). The emergence of an East Asian international subsystem. *International Studies Quarterly*, Vol. 13;
- Hoffmann, S. (1963). Discord in Community: North Atlantic area as partial international system. *International Organization*, Vol. 17;
- Modelski, G. (1961). International relations and area studies: the case of South-East Asia. *International Relations*, Vol. 2;
- Kaiser, K. (1968). Interaction of regional subsystems. *World Politics*, Vol. 21;
- Sigler, J.H. (1969). News flow in the North African international subsystem. *International Studies Quarterly*, Vol. 13;
- Haas, M. (1970). International Subsystem: Stability and Polarity. *American Political Science Review*, Vol. 1;
- Russett, B. (1968). Delineating International Regimes. W: W.D. Singer (red.). *Quantitative International Politics: Insights and Evidence*. New York: Free Press, ss. 305– 325;
- Russett, B. (1967). *International Region in International System: A Study in Political Economy*. Chicago: Rand McNally & Company.

Region jest określany w tych koncepcjach jako: podporządkowany system międzynarodowy (*subordinate international system*); regionalny

subsystem, subsystem międzynarodowy, podporządkowany system-region międzynarodowy.

Wspólnym założeniem badawczym analizy subsystemowej było rozpatrywanie subsystemu jako komponentu większego systemu. Jednocześnie każdy subsystem miał swoją specyfikę, „strukturę, która posiada współzależne i będące w interakcji elementy oraz wyróżniające go granice” (Thompson, 1973, s. 92). Jednocześnie, choć większość definicji subsystemu odwoływała się zarówno do czynnika państwowocentrycznego i geograficznego (kartograficznego), to przedstawiciele podejścia subsystemowego podkreślali, że region nie może być postrzegany jako niezmienny blok. Thompson zwracał uwagę, że subsystem regionalny nie jest tożsamy z regionem geograficznym. Na podstawie analizy 22 koncepcji subsystemu z lat 1958–1971 autor wyróżnił cztery kryteria wyodrębnienia regionu, takie jak:

- a) szczególny stopień regularności i intensywności interakcji między uczestnikami regionu, który powoduje, iż zmiana jednego uczestnika oddziałuje na innych uczestników całego subsystemu;
- b) bliskość geograficzna;
- c) uznanie przez uczestników wewnętrznych i podmioty zewnętrzne subsystemu jako wyróżniającego się obszaru lub „teatru działań”;
- d) subsystem składa się z minimum dwóch lub większej liczby uczestników.

Thompson, mimo że wskazuje czynnik geograficzny i państwowy (liczba uczestników), podkreśla, że o specyfice regionu i jego wyodrębnieniu decydują przede wszystkim wzajemne interakcje między jego uczestnikami, wzajemne relacje między elitami państw tworzących region, wzajemne powiązania i zależności (Thompson, 1973, s. 92–93).

Do też W.R. Thompsona nawiązywali na początku lat 70. XX wieku amerykańscy badacze L. Cantori i S. Spiegel, którzy przedstawili kompleksową wersję analizy regionalnej. Główne założenia i tezy swojej koncepcji zawarli w pracy *The International Politics of Regions* (Cantori, Spiegel, 1970) oraz w artykułach naukowych: *International Regions: A Comparative Approach to Five Subordinate Systems* (Cantori, Spiegel, 1969) oraz *The Analysis of Regional International Politics: The Integration Versus the Empirical Systems Approach* (Cantori, Spiegel, 1973). Zdefiniowali oni region jako „obszar na którym bliskie sobie pod względem geograficznym państwa tworzą w sferze stosunków zagranicznych wzajemnie powiązaną jednostkę” (Cantori, Spiegel,

1973, s. 467). Region tworzą przynajmniej dwa lub więcej państw. Ponadto w aspekcie zewnętrznym region to grupa państw, postrzegana i występująca jako całość wobec swojego środowiska. Definicja uzupełniona jest o kryteria przedmiotowe. Państwa wchodzące w skład regionu łączą „wspólne więzy natury etnicznej, językowej, kulturowej, społecznej i historycznej, a poczucie tożsamości (regionalnej) jest niekiedy zwiększane przez działania i postawy państw działających z zewnątrz” (Cantori, Spiegel, 1969, s. 362). Region w założeniach L. Cantori i S. Spiegla podzielony jest na trzy części (sektory): centrum-jądro (*core*), peryferia i intruzję. Szczególnie istotny jest czynnik intruzyjny, oznacza bowiem obecność lub wpływ na dany obszar innych państw o silnym oddziaływaniu wykraczającym poza ich „macierzysty” region, czyli generalnie rzecz biorąc mocarstw. Czynnik zewnętrzny odgrywa więc kluczową rolę w kształtowaniu tożsamości regionu poprzez konieczność ustosunkowania się do jego oddziaływania (Zajackowski, 2013, s. 70).

Do poziomu analizy subsystemowej nawiązywał także w swoich badaniach amerykański geopolityk Saul Bernard Cohen (1963). W swojej pracy *Geography and Politics in a World Divided* wyróżniał głównie dwa regiony geostrategiczne (morski świat handlowy i kontynentalny świat eurazjatycki). Półwysep Indyjski wskazywał jako odrębny miniregion geostrategiczny (poza rywalizacją obu bloków).

W okresie ponad 20 lat powstały liczne prace nawiązujące do analizy subsystemowej. Mimo że nie wszystkie problemy zostały rozwiązane, jak np. kwestia identyfikacji członkostwa w regionie, na co zwracał uwagę zarówno William I Zartman (1967), jak Thompson (1981), to trzeba podkreślić, że wprowadzenie analizy subsystemowej przyczyniło się do postępu naukowego w badaniu studiów regionalnych. Związane to było z wprowadzeniem spójnych kryteriów identyfikacji przedmiotu badania w postaci subsystemu regionalnego, co w dalszej kolejności ułatwiło regionalne studia porównawcze (Lombarde et al., 2010; Acharya, 2012). Ponadto próbowano identyfikować regiony (subsystem) w oparciu o czynnik instytucjonalny (organizacje subregionalne), odwołując się do doświadczeń europejskich.

Area studies a studia regionalne

W okresie zimnej wojny ujawnił się interesujący dyskurs między badaczami, którzy, nawiązując zarówno do nauk humanistycznych jak i społecznych, traktowali area studies jako studia kulturoznawcze. Wizji tej sprzeciwiali się badacze, którzy rozpatrywali area studies jako nieodłączną część nauki o stosunkach międzynarodowych.

Pierwsze podejście ma swoją genezę w zasadzie jeszcze w czasie trwania II wojny światowej, kiedy w Stanach Zjednoczonych, z myślą o potrzebach praktyki politycznej związanej z pełnieniem globalnej roli tego mocarstwa, zaczęto rozwijać studia regionalne, określane mianem area studies. Inicjatywa w tej dziedzinie wyszła od sił zbrojnych USA, które z myślą o zagranicznych operacjach wojskowych w 1943 roku wspólnie z 55 amerykańskimi uniwersytetami utworzyły program kształcenia o nazwie „The Foreign Area and Language Study Curriculum”. W jednej z licznych publikacji na ten temat tak oceniono znaczenie tej inicjatywy: „Oparty na ścisłych kontaktach między siłami zbrojnymi a uniwersytetami ten wojskowy program szkoleniowy przyczynił się do znacznego ożywienia działalności znaczącego segmentu amerykańskiego szkolnictwa wyższego, angażując tych członków społeczności akademickiej, którzy posiadali kompetencje badawcze w dziedzinie języków obcych, kultury i innych społeczeństw w realizacji programu kształcenia. Współpraca z armią umożliwiła z kolei uniwersytetom rozwijanie dydaktyki i badań o zagranicznych kwestiach na niespotykaną do tej pory skalę” (Miu, 2019).

Autor tego artykułu pisze dalej: „Dla pierwszej generacji powojennych badaczy „area studies” współpraca z wywiadem USA była nadzwyczajną okazją do wykazania użyteczności praktycznej tradycyjnych dyscyplin nauk społecznych i humanistycznych” (Miu, 2019, s. 285).

Wiodącą w rolę w „area studies” odgrywały: nauczanie języków obcych, historia, geografia, kulturoznawstwo, etnologia i etnografia. W 1943 roku powołano Radę Etnograficzną (ang. *Ethnography Board*) z myślą o skoordynowanym wykorzystaniu tych dyscyplin w badaniach „area studies” (Farish, 2005). Biorąc pod uwagę dyscypliny do których odwoływano się były to w istocie studia kulturoznawcze.

Najważniejszą jednak cechą badań w area studies w USA było ich instrumentalne podporządkowanie wymogom globalnej polityki USA w całym okresie zimnej wojny, co polegało na dostarczeniu użytecznych informacji. Jeden z badaczy, oceniając ten stan rzeczy, mówił wręcz o „powołaniu” przedstawicieli tej dziedziny badań i dydaktyki do kształtowania profesjonalnych kadr administracji państwowej w zakresie polityki wewnętrznej i zagranicznej (Rafael, 1994). Inny zaś badacz (Cumming, 1997) utrzymuje, że area studies były całkowicie podporządkowane kształceniu wspólnoty wywiadowczej i agencji Stanów Zjednoczonych w okresie zimnej wojny.

Powyższe uwarunkowania sprawiały, że badania w ramach area studies w USA sprowadzały się do opisu, a udział przedstawicieli wielu dyscyplin stwarzał jedynie pozory wielodyscyplinarności, gdyż nie doprowadził do interdyscyplinarnych ujęć, co najlepiej oddaje opinia sformułowana przez Katzensteina (2001): „area studies ograniczały się do szczegółowych opisów o danym państwie lub regionie i nie były ukierunkowane na formułowanie generalizacji”.

Area studies podporządkowane realizacji bieżących celów politycznych szybko straciły rację bytu po zakończeniu zimnej wojny, kiedy agendy rządu federalnego zaprzestały je finansować. Upadek Związku Radzieckiego dodatkowo sprowadził na nie falę krytyki, gdyż przedstawiciele „Soviet studies” jako najbardziej rozbudowanej sekcji „area studies” nie przewidzieli jego upadku, wykazując prognostyczną słabość.

W tej sytuacji badacze i ośrodki zajmujący się „area studies” zwrócili się ku formule zaproponowanej przez klasyków badań stosunków międzynarodowych, to jest H. Morgenthau i J. Duroselle, którzy już w 1952 roku zgłosili postulat integralności studiów regionalnych i międzynarodowych w opublikowanych przez nich artykułach w specjalnym wydaniu czasopisma „International Social Science Bulletin”, w całości poświęconemu problematyce area studies.

Przełomowe i innowacyjne znaczenie tych dwóch publikacji polegało na tym, że wyznaczyły one obowiązujące do chwili obecnej standardy badań area studies z punktu widzenia stosunków międzynarodowych. Badacze ci lokowali jednoznacznie area studies w nauce o stosunkach międzynarodowych. Można wskazać na trojaki rodzaj argumenty na rzecz integralnego ujmowania area studies jako subdyscypliny nauki o stosunkach

międzynarodowych. w świetle powyższych publikacji Morgenthau (1952) i Duroselle (1952).

Po pierwsze, autorzy tych artykułów pojęcie „area” odnosili do regionu w stosunkach międzynarodowych wyodrębnianego na podstawie różnorodnych kryteriów. Wskazywali, że region, który jest przedmiotem badań, niekoniecznie musi się pokrywać z geograficznym, politycznym czy kulturowym. Twierdzili ponadto, że konceptualizacja pojęcia regionu i problemu badań w jego ramach jest funkcją przyjmowania założeń badawczych.

Po drugie, twierdzili jednoznacznie, że celem badań w ramach area studies są stosunki międzynarodowe, rozumiane przez nich jako różne aspekty życia międzynarodowego (ang. *international life*) w regionie. H. Morgenthau dodawał, że chodzi o regionalny wymiar międzynarodowości.

Po trzecie, obydwaj badacze uważali, że badanie stosunków międzynarodowych w regionie przyczynia się do postępu w badaniach stosunków międzynarodowych w ogóle ze względu na jednolite metody badań, takie jak: obiektywność, odwoływanie się do ilościowych i jakościowych danych, formułowanie teoretycznych uogólnień, interdyscyplinarne podejście, porównywanie badań różnych regionów, uwzględnienie uniwersalnych zjawisk i wartości w poszczególnych regionach (Duroselle 1952; Morgenthau 1952). Byli pierwszymi, którzy wskazali na możliwość sformułowania teoretycznych uogólnień o stosunkach międzynarodowych na poziomie regionu, które współcześnie określa się mianem „teorii średniego zasięgu”. Warto podkreślić, że do zaproponowanego przez J. Duroselle i H. Morgenthau postulatu integralnego ujmowania area studies i stosunków międzynarodowych nawiązał w jednym z artykułów George Modelski, badacz polskiego pochodzenia (Modelski, 1961).

Tradycja studiów regionalnych w Polsce

Tradycja studiów regionalnych w Polsce sięga okresu międzywojennego lat 1918–1939. Zostały one zapoczątkowane badaniami na temat bezpieczeństwa zbiorowego, zainicjowanymi przez Stałą Konferencję Wyższych Studiów Międzynarodowych (fr. *La Conference Parmamentne des Heutes Etudes Internationales*, ang. *International Studies Conference*) – instytucję powołaną przez Ligę Narodów. Aktywny uczestnik prac tego forum profesor

prawa międzynarodowego Bogdan Winiarski w 1928 roku opublikował pracę o bezpieczeństwie zbiorowym, która odnosiła się do układów regionalnych zawartych przez państwa europejskie po zakończeniu pierwszej wojny światowej (Winiarski, 1928).

Przed drugą wojną światową w Warszawie funkcjonowały dwa ośrodki badawcze, które specjalizowały się w badaniach regionalnych, mieszczących się w tradycyjnie pojmowanych „area studies”. Były to: Instytut Badania Spraw Narodowościowych, który wydawał czasopismo „Sprawy Narodowościowe”, oraz Instytut Naukowy do Badań Emigracji i Kolonizacji. W Wilnie działał prężnie Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, kierowany przez profesora Jana Rozwadowskiego (Haliżak, 2019). Do tradycji tego Instytutu nawiązuje współcześnie Ośrodek Studiów Wschodnich z siedzibą w Warszawie.

Do idei studiów regionalnych nawiązywał też program Studium Dyplomatycznego przy Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, które rozpoczęło działalność w 1930 roku. Obejmował on między innymi takie przedmioty jak: zagadnienia polityczne państw europejskich, zagadnienia polityczne Wielkiej Brytanii, zagadnienia polityczne państw amerykańskich, zagadnienia Dalekiego Wschodu (Redzik, 2006).

Po zakończeniu drugiej wojny światowej w nowych warunkach ustrojowych studia regionalne zaczęły rozwijać się po 1956 roku w postaci badań polityki zagranicznej postkolonialnych państw Południa oraz stosunków międzynarodowych w regionach Azji, Bliskiego Wschodu i Afryki. Przesądziły o tym uwarunkowania doktrynalne, ponieważ państwa realnego socjalizmu od 1956 roku uznały te kraje za swoich naturalnych sojuszników zasługujących na wsparcie polityczne i ekonomiczne. W wydanej w 1964 roku publikacji z okazji dwudziestolecia polityki zagranicznej PRL stosunkom z państwami rozwijającymi się poświęcono niemal połowę rozdziałów (Kruczkowski, 1965).

W tych badaniach uprzywilejowaną rolę zajmowała Azja z racji powstania tam po drugiej wojnie światowej państw komunistycznych, takich jak Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna, Chińska Republika Ludowa i Demokratyczna Republika Wietnamu (Wietnam Północny). Polska Republika Ludowa (PRL) utrzymywała także bardzo dobre stosunki z państwami niezaangażowanymi, takimi jak Indie (trzykrotne wizyty na najwyższym

szczeblu), Indonezja w okresie rządów Sukarno (1945–1965), a także z Pakistanem i Iranem. Potwierdzeniem wysokiej pozycji Polski w tym regionie był jej udział w Międzynarodowej Komisji Nadzoru Państw Neutralnych, utworzonej w 1953 roku w celu kontroli rozejmu na Półwyspie Koreańskim. W pierwszym składzie tej komisji znalazł się Leszek Kasprzyk, od 1982 roku w Instytucie Stosunków Międzynarodowych UW. Po konferencji w Genewie w 1954 roku Polska weszła także w skład Komisji Kontroli w Wietnamie. W jej pracach brał udział prof. Stanisław Pawlak, w Instytucie Stosunków Międzynarodowych od 1976 roku.

Inspirowane potrzebami praktyki studia regionalne nad Azją w PRL były realizowane przez prawników międzynarodowych (Lachs, 1955; Antonowicz, 1964), historyków (Chmielewski, 1958) oraz badaczy stosunków międzynarodowych, wywodzących się spośród absolwentów Szkoły Głównej Służby Zagranicznej, takich jak prof. Bogusław Mrozek, którego należy uznać za prekursora azjatyckich studiów regionalnych w naszym kraju.

Niewątpliwą zaletą dorobku prof. Mrozka jest jego oryginalność rozumiana jako rozwijanie nowych obszarów badań. Prof. Mrozek był pionierem nowoczesnych i wielodyscyplinarnych badań nad studiami regionalnymi, zwłaszcza Indiami, regionem Azji Południowej i Południowo-Wschodniej. W publikacjach odwoływał się do historii państw regionu, historii idei, programów politycznych, czynników ekonomicznych.

Jego badania na ten temat, zapoczątkowane w 1956 roku, wpisywały się w klasyczny schemat studiów regionalnych w nauce o stosunkach międzynarodowych. Był pierwszym w Polsce badaczem, który zidentyfikował stosunki międzynarodowe w regionie Azji Południowej w licznych artykułach poświęconych polityce zagranicznej Indii (*Współczesny neutralizm indyjski*, „Sprawy Międzynarodowe” 1964, nr 1), Pakistanu (*Polityka zagraniczna Pakistanu*, „Sprawy Międzynarodowe” 1965, nr 7–8), Bangladeszu (*Indie, Pakistan i powstanie Bangladeszu*, „Studia Nauk Politycznych” 1972, nr 2, 3).

Był pierwszym w naszym kraju badaczem, który podjął problem relacji między kulturowo zorientowanymi badaniami typu „area studies”, jakim jest orientalistyka a dyscypliną nauka o polityce (Mrozek, 1973).

W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku w Polsce Remigiusz Bierzanek i Janusz Gilas w pracach poświęconych rodzącej się

wtedy dyscyplinie – nauka o stosunkach międzynarodowych – umiejscowili także problematykę badania regionów i regionalizmu (Bierzanek, 1971).

Prawdziwym jednak przełomem w badaniu relacji studia regionalne – nauka o stosunkach międzynarodowych była opublikowana w 1977 roku monografia autorstwa R. Bierzanka pt. *Bezpieczeństwo regionalne w systemie ONZ* (1977). Była ona pierwszą, w której problem bezpieczeństwa regionalnego ujęto nie z prawnomiędzynarodowej perspektywy, ale z punktu widzenia ujęć i założeń nauki o stosunkach międzynarodowych (system regionalny, równowaga sił, polityka wielkich mocarstw, analiza systemowa).

W 1982 roku w pierwszym numerze czasopisma „Stosunki Międzynarodowe” ukazały się dwa artykuły poświęcone studiom regionalnym. Pierwszy, autorstwa Kazimierza Równego pt. *Układy regionalne podczas tworzenia światowych organizacji bezpieczeństwa*, prezentował tę problematykę z punktu widzenia prawa międzynarodowego; drugi autorstwa Edwarda Haliżaka noszący tytuł *Kategoria regionalizmu w nauce o stosunkach międzynarodowych* (Haliżak, 1982), który jest przykładem odwołania się do wymogów analizy systemowej jednego z wiodących podejść tej dyscypliny.

Konkluzje

Zgodnie z zadeklarowanym celem w artykule dokonano historiograficznej analizy genezy i rozwoju studiów regionalnych w okresie międzywojennym i zimnej wojny, to jest w latach 1919–1989. W literaturze przedmiotu jest on określany mianem „starego regionalizmu”.

Przeprowadzona przez autorów artykułu analiza naukowego dyskursu o studiach regionalnych w omawianym okresie pozwala na sformułowanie następujących prawidłowości.

Po pierwsze, w okresie międzywojennym badania nad regionalizmem, zgodnie z zapisami Paktu Ligi Narodów, koncentrowały się na problematyce bezpieczeństwa regionalnego, które ujmowano w kategoriach norm prawa międzynarodowego. Podjęto wtedy też opisowe próby zdefiniowania regionu na podstawie kryteriów geograficznych.

Po drugie, po drugiej wojnie światowej regionalizm stał się ogólnosiawową tendencją rozwojową w dwóch głównych dziedzinach stosunków

międzynarodowych, tj. politycznej i bezpieczeństwa oraz ekonomicznej integracji regionalnej.

Po trzecie, rozwój regionalizmu w okresie, o którym mowa, stał się inspiracją dla studiów regionalnych, które realizowano w ramach teoretyczno-metodologicznych standardów nauki o stosunkach międzynarodowych, takich jak teoria wydzielenia poziomów analizy J. Davida Singera oraz teoria substytutu regionalnego Michaela Brechera i Wiliama Thompsona.

Rozwój organiczny studiów regionalnych doprowadził do stworzenia jasno sprecyzowanej siatki pojęciowej umożliwiającej identyfikację ich przedmiotu badania oraz objaśnień teoretycznych będących uogólnieniem procesów regionalnych w danym regionie (subsystemie regionalnym) na przykład Europy Zachodniej. Są to teorie powstałe w wyniku indukcji. Z drugiej strony sformułowano teorie wydedukowane z teorii głównego nurtu stosunków międzynarodowych jak realizm czy liberalizm oraz neofunkcjonalizm, które uwzględniają specyfikę danego regionu. To ten aspekt stanowi o specyfice studiów regionalnych jako subdyscypliny nauki o stosunkach międzynarodowych.

PROF. DR HAB. EDWARD HALIŻAK

Profesor emerytowany
Katedra Studiów Regionalnych i Globalnych
Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa
ehalizak@uw.edu.pl

DR HAB. JAKUB ZAJĄCZKOWSKI

Katedra Studiów Regionalnych i Globalnych
Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa
j.zajaczkowski@uw.edu.pl

Bibliografia

- Acharya, A. (2012). Comparative Regionalism. A Field Whose Time Has Come? *International Spectator*, 1, 3–15.
- Acharya, A. (1992). Regional Military-Security Cooperation in the Third World: A Conceptual Analysis of the Relevance and Limitations of ASEAN, *Journal of Peace Research*, 29, 9.
- Antonowicz, L. (1964). *Likwidacja kolonializmu ze stanowiska prawa międzynarodowego*. Warszawa: PWN.
- Balassa, B. (1962). *Theory of Economic Integration*. London: Allen and Unwin.
- Barnes, T.J., Farish, M. (2006). Between Regions: Science, Militarism, and American Geography from World War to Cold War. *Annals of the Association of American Geographers*, 4, 807–826.
- Bierzanek, R. (1977). *Bezpieczeństwo regionalne w systemie ONZ*. Warszawa: Wyd. MON.
- Bierzanek, R. (1971). *Współczesne stosunki międzynarodowe*. Warszawa: Wyd. UW.
- Binder, L. (1958). The Middle East as subordinate international system. *World Politics*, 10, 403–429.
- Brecher, M. (1963). International Relations and Asian Studies: The subordinate state system of Southern Asia. *World Politics*, 15, 213–235.
- Cantori, L., Spiegel, L. (1969). International Regions: A Comparative Approach to Five Subordinate Systems. *International Studies Quarterly*, 4, 361–380.
- Cantori, L., Spiegel, L. (1970). *The International Politics of Regions: A Comparative Approach*. New York: Prentice-Hall.
- Cantori, L., Spiegel, L. (1973). The Analysis of Regional International Politics: The Integration Versus the Empirical Systems Approach. *International Organization*, 4, 465–494.
- Chmielewski, J. et al. (1956). *Antologia literatury chińskiej*. Warszawa: PWN.
- Cohen, S.B. (1963). *Geography and Politics in a World Divided*. New York: Random House.
- Cummings, B. (1997). Boundary Displacement: Area Studies and International Studies during and after the Cold War. *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 1, 6–26.
- Dedeoglu, B., Bilener, T. (2017). Neofunctional Regional Integration Theory Put to Test in Asia: New Regionalism around India and ASEAN. *Insight Turkey*, 4, 155–174.
- Deutsch, K. et al. (eds.) (1957). *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*. Princeton: Princeton University Press.
- Duroselle, J. (1952). Area Studies: Problem of Methods. *International Social Science Bulletin*, 4, 636–647.
- Falk, R.A., Mendlovitz, S.H. (eds.). (1973). *Regional Politics and World Order* (p. vi). San Francisco: WH Freeman.
- Farish, M. (2005). Archiving Areas. The Ethnographic Board and Second World War. *Annals of the American Geographers*, 3, 663–679.
- Fawcett, Z.L. (1994). Regionalism in Historical Perspective. W: L. Fawcett, A. Hurrell (eds.). *Regionalism in World Politics. Regional Organization and International Order*. Oxford: Oxford University Press, 9–37.

- Gilas, J. (1975). Wstęp do nauki stosunków międzynarodowych. Toruń.
- Haas, E. (1958). *The Uniting of Europe. Political, Social and Economic Forces, 1950–1957*. Stanford: Stanford University Press.
- Haas, E. (1975). *The obsolescence of Regional Integration Theory*. Berkeley: Institute of International Studies.
- Haas, M. (1970). International subsystems: stability and polarity. *American Political Science Review*, 64(1), 98–123.
- Haas, E. (1976). Turbulent Fields and the Theory of Regional Integration. *International Organization*, 2, 173–212.
- Haliżak, E. (1982). Kategoria regionalizmu w nauce o stosunkach międzynarodowych. *Stosunki Międzynarodowe*, 1, 49–59.
- Haliżak, E. (1992). Regionalizm morski. *Stosunki Międzynarodowe*, 16, 58–71.
- Haliżak, E. (2004). Regionalizm w stosunkach międzynarodowych. W: E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), *Stosunki międzynarodowe. Geneza. Struktura. Dynamika*. Warszawa: Wyd. UW, 281–310.
- Haliżak, E. (2019). Udział Polski w pracach Międzynarodowego Instytutu Współpracy Intelktualnej i Konferencji Wyższych Studiów Międzynarodowych w okresie międzywojennym (1923–1939). W: E. Haliżak, T. Łoś-Nowak, A. Potyrała, J. Starzyk-Sulejewska (red.), *Polska w instytucjach międzynarodowych*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 57–81.
- Hartshorne, R. (1939). *Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past*. Washington.
- Hoffmann, S. (1966). Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe. *Daedalus*, 3–4, 862–916.
- Kaplan, M. (1957). *System and Process in International Politics*. New York: John Wiley.
- Katzenstein, P. (2001). Area and Regional Studies in the United States. *PS: Political Science and Politics*, 4.
- Klein, J. (1993). Reflections on Geopolitics: From Pangermanism to the Doctrines of Living Spaces and of Moving Frontiers. W: C.E. Zoppo, Ch. Zorgbibe, *On Geopolitics: Classical and Nuclear*. Brussels, 60–66.
- Kruczkowski, A. (ed.). (1965). *20 lat polityki zagranicznej Polski Ludowej: materiały sesji naukowej PISM, Warszawa, 15–16 września 1964*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Lachs, M. (1955). *Zagadnienia prawne walki narodowowyzwoleńczej*. Warszawa, PISM.
- Lombarde, Z.P.D., Soderbaum, P., Langehove L., Baert., F. (2010). The Problem of Comparison in Comparative Regionalism. *Review of International Studies*, 3, 731–753.
- Miu, K. (2019). The SSRC and the founding movement of „area studies” in America 1943–1953. *China International Strategy Review*, 1, 283–309.
- Modelska, G. (1961), International Relations and Area Studies: The Case of South – East Asia, *International Relations*, 2, 143–155.
- Morgenthau, H. (1952). Area studies and the study of International Relations. *International Social Science Bulletin*, 4, 647–654.
- Mrozek, B. (1973). Orientalistyka a nauki polityczne, w świetle problematyki badawczej państw podkontynentu Indyjskiego. *Przegląd Orientalistyczny*, 2.

- Nye, J. (1970). Comparing Common Markets: A Revised Neo-Functionalist Model. *International Organization*, 4, 796–835.
- Postel-Vinay, K. (2007). The Historicity of the International Region: Revisiting the 'Europe and the Rest' Divide. *Geopolitics*, 12, 555–569.
- Rafael, V. (1994). The Cultures of Area Studies in the United States. *Social Text*, 41, 91–111.
- Rafael, V. (1999). Regionalism. Area Studies and the Accident of Agency. *The American Historical Review*, 4, 1208–1220.
- Redzik, S. (2006). Lwowska Szkoła Dyplomatyczna. Zarys historii Studium Dyplomatycznego przy Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (1930–1939), Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Rodziński, W. (1958). *Historia Chin*. Warszawa: PWN.
- Równy, K. (1982). Układy regionalne podczas tworzenia światowych organizacji bezpieczeństwa. *Stosunki Międzynarodowe*, 1, 59–83.
- Russett, B.M. (1967). *International regions and the international system*. Westport: Greenwood Press.
- Russett, B. (1968). *Delineating International Regimes*. W: W.D. Singer (red.), *Quantitative International Politics: Insights and Evidence*. New York, 305–325.
- Schmitter, P. (1969). Three Neofunctionalism Hypotheses about Regional Integration. *International Organization*, 1, 161–166.
- Schweller, R.L. (1999). Fantasy theory. *Review of International Studies*, 25(1), 147–150.
- Thompson, W.R. (1973). The regional subsystem: a conceptual explication and a propositional inventory. *International Studies Quarterly*, 17(1), 89–117.
- Thompson, W.R. (1981). Delineating Regional Subsystems: Visit Networks and the Middle Eastern Case. *International Journal of Middle East Studies*, 13(2), 213–235.
- Waltz, K. (1959). *Man, the State and War: A Theoretical Analysis*. New York: Columbia University Press.
- Singer, J.D. (1961). The level-of-analysis problem in international relations. *World Politics*, 14(1), 77–92.
- Winiarski, B. (1928). *Bezpieczeństwo, arbitraż, rozbrojenie*. Poznań: Fiszer i Majewski.
- Vayrynen, R. (1984). Regional Conflict Formations: Intractable Problem of International Relations Theory. *Journal of Peace Research*, 21, 353–355.
- Zajączkowski, J. (2013). Poziom analizy regionalnej w nauce o stosunkach międzynarodowych. W: E. Halizak, M. Pietraś (red.), *Poziomy analizy stosunków międzynarodowych*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Rambler, 65–88.
- Zartman, I. (1967). Africa as a subordinate state system in International Relations. *International Organization*, Vol. 21, 545–564.